

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**Sanctionering en controle als sleutel tot overleving.
Gemene gronden in Gelderland en Overijssel van de
vijftiende tot de achttiende eeuw***

Tukker, Annelies

Citation

Tukker, A. (2010). Sanctionering en controle als sleutel tot overleving. Gemene gronden in Gelderland en Overijssel van de vijftiende tot de achttiende eeuw*. *Leidschrift : Eendracht Maakt Macht. De Rol Van Instituties Voor Collectieve Actie In De Vroegmoderne Samenleving*, 25(September), 115-130. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72993>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72993>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Leidschrift

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Artikel/Article: *Sanctionering en controle als sleutel tot overleving. Gemene gronden in Gelderland en Overijssel van de vijftiende tot de achttiende eeuw*

Auteur/Author: *Annelies Tukker*

Verschenen in/Appeared in: *Leidschrift*, 25.2 (Leiden 2010) 115-130

© 2010 Stichting Leidschrift, Leiden, The Netherlands

ISSN 2210-5298

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the editorial board.

Leidschrift is een zelfstandig wetenschappelijk historisch tijdschrift, verbonden aan het Instituut voor geschiedenis van de Universiteit Leiden. *Leidschrift* verschijnt drie maal per jaar in de vorm van een themanummer en biedt hiermee al ruim twintig jaar een podium voor levendige historiografische discussie.

Artikelen ouder dan 2 jaar zijn te downloaden van www.leidschrift.nl. Losse nummers kunnen per e-mail besteld worden. Het is ook mogelijk een jaarabonnement op *Leidschrift* te nemen. Zie www.leidschrift.nl voor meer informatie.

Leidschrift is an independent academic journal dealing with current historical debates and is linked to the Institute for History of Leiden University. *Leidschrift* appears tri-annually and each edition deals with a specific theme.

Articles older than two years can be downloaded from www.leidschrift.nl. Copies can be ordered by e-mail. It is also possible to order an yearly subscription. For more information visit www.leidschrift.nl.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts*.

Secretariaat/ Secretariat:

Doelensteeg 16
2311 VL Leiden
The Netherlands
071-5277205
redactie@leidschrift.nl
www.leidschrift.nl

Comité van aanbeveling/ Board of recommendation:

Dr. J. Augustinus
Prof. dr. W.P. Blockmans
Prof. dr. H.W. van den Doel
Prof. dr. L. de Ligt
Prof. dr. L.A.C.J. Lucassen
Prof. dr. H. te Velde

Sanctionering en controle als sleutel tot overleving. Gemene gronden in Gelderland en Overijssel van de vijftiende tot de achttiende eeuw*

Annelies Tukker

In Noordwest-Europa hadden dorpelingen gedurende de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd het recht om nabijgelegen ongecultiveerde gronden gemeenschappelijk te gebruiken. Zij lieten in dit gebied vee grazen, staken heide, plaggen, leem en turf en verzamelden hout, bessen en paddenstoelen. Daarnaast hadden zij het recht om op gecultiveerde gronden na de oogst vee te weiden. De gemene gronden vormden een belangrijk deel van de economische zekerheid van de dorpelingen, want zij waren afhankelijk van de gemene gronden om te overleven.

Problemen konden echter opdoemen bij het exploiteren van de gemene gronden. Als er teveel gebruik gemaakt werd kon de regeneratiesnelheid overstegen worden en de gemene grond uitgeput raken. Dit probleem is het onderwerp van de beroemde studie van Garrett Hardin, 'The Tragedy of the Commons'. Hij stelde dat bij natuurlijke rijkdommen in gemeenschappelijk gebruik, zowel vroeger als nu, altijd de lange-termijn belangen van de groep overschaduw worden door de egoïstische korte-termijn belangen van de individuele gebruiker, die zijn winst wil maximaliseren door zoveel mogelijk goederen van de natuurlijke rijkdom te onttrekken. Dit staat bekend als *free-ridergedrag*. De zelfzuchtige gebruiker geniet van de financiële voordelen, terwijl de kosten van uitputting worden gedeeld door alle gebruikers. Andere gebruikers gaan dit free ridergedrag kopiëren om te voorkomen dat zij met lege handen komen te staan. Als de bevolking vervolgens groeit, neemt de druk op de natuurlijke rijkdommen verder toe, met ecologische degradatie tot gevolg. Alle gebruikers lijden onder deze tragedie. Hardin beschreef twee oplossingen, namelijk het omvormen naar prive eigendom of publiek eigendom onder het beheer van de overheid.¹ Beide oplossingen zijn echter kostbaar: bij verdeling van de natuurlijke rijkdommen moet het privebezit afgebakend worden en voor

* Graag wil ik alle mensen bedanken die mij gesteund hebben gedurende het schrijven van dit artikel. Ik wil met name bedanken: Tine De Moor, voor alle vertrouwen en begeleiding, Jan en Betsie Tukker en Richard de Man, omdat zij altijd voor mij klaar staan en Liesbeth de Man, voor alle inspiratie.

¹ G. Hardin, 'The tragedy of the commons', *Science* 162 (1968) 1243-1248.

beheer door de overheid is een groot ambtenarenapparaat nodig. Bovendien staan geen van deze oplossingen garant voor een goed beheer.

Uitputting kon ook worden tegengegaan door het opzetten van een gebruikersorganisatie die het beheer en bestuur van de natuurlijke rijkdom op lokaal niveau uitvoerde. De kosten waren dan lager en het beheer kon effectief zijn. Het onderzoek van Elinor Ostrom heeft ons getoond dat deze derde oplossing vaak werd en nog steeds wordt gekozen door agrarische samenlevingen.² Volgens Ostrom is de kans op succesvol beheer door de instituties groter als aan een aantal *design principles*, of voorwaarden, wordt voldaan.³ Er moesten duidelijke regels voor het gebruik worden opgesteld en, om er voor te zorgen dat deze regels werden nageleefd, moest een systeem van toezicht en sanctionering worden opgezet.⁴

Na een bespreking van de gemene gronden in Europa en Nederland zal in dit artikel dieper worden ingaan op de wijze waarop toezicht en sanctionering in het verleden bijdroegen aan het succes van de gemene gronden, marken genoemd. Dit wordt gedaan door de bestudering van het bestuur van twee marken, namelijk de voormalige Dunsborger Hattemer marke gelegen in het oosten van Gelderland ten noorden van Doetinchem en de voormalige marke Besthmen in Overijssel. Hoewel er prachtig bronnenmateriaal is overgeleverd, zijn deze marken nog niet eerder uitgebreid bestudeerd. Markeboeken zijn de belangrijkste bronnen om het functioneren van de instituties die de marken beheerden, markegenootschappen genoemd, te onderzoeken. Deze bevatten prachtige informatie over toezicht en sanctionering, gaande van regulerende documenten, zoals keuren, markecedules of schaarbrieven en notulen van vergaderingen, tot lijsten van leden en soms transcripties van juridische aangelegenheden.⁵

² E. Ostrom, *Governing the commons, the evolution of institutions for collective action* (New York 1990) 58-90.

³ Ostrom geeft acht design principles, hierin beschrijft zij dat er duidelijke grenzen gesteld moeten worden aan de gemene grond en aan de gebruikers. Tevens moest een institutie worden opgezet die zorgde dat er duidelijke regels voor gebruik werden gevormd met inspraak van de gebruikers, waarbij mogelijke conflicten snel opgelost konden worden. Deze theorie wordt uitgebreider uitgelegd in het artikel van Paul Hilferink.

⁴ Ostrom, *Governing the commons*, 90.

⁵ De markeboeken van marke Besthmen lopen van 1458 tot 1852 en liggen in het Historisch Centrum Overijssel te Zwolle. Historisch Centrum Overijssel, Zwolle, archieven van de marken in de provincie Overijssel, 1300-1942 (hierna: HCO,

Gemene gronden in Noordwest-Europa

In Noordwest-Europa vertoonden de gemene gronden en de bijbehorende instituties veel overeenkomsten. De gemene gronden ontstonden voornamelijk op marginale bodems, die te zanderig of te nat waren om een goede oogst op te leveren en te kostbaar waren om te ontginnen. Toch waren deze gronden noodzakelijk voor de landbouw vanwege het *infield-outfield system*, waarbij uitwerpselen werden vermengd met plaggen van de gemene grond (het *outfield*) en vervolgens werden gebruikt als mest voor het gecultiveerde land (het *infield*).

De gebruikers van de gemene gronden hadden instituties opgezet om de kwaliteit van de gemene grond te beschermen door gebruiksregels op te stellen. Deze regels werden aangepast als de omstandigheden dat vereisten. De kans op uitputting werd geminimaliseerd doordat de regels beperkingen aan het gebruik stelden, zoals limieten op het aantal dieren dat werd toegelaten en waar en wanneer deze dieren mochten grazen. Daarnaast werd de toegang tot de gemene gronden gereguleerd. Het recht om gebruik te maken van de gemene grond kon gekoppeld zijn aan het bewonen van een bepaalde boerderij, lidmaatschap van een dorp of buurschap, lidmaatschap van een coöperatie, of het woonachtig zijn in een bepaald gebied. Gedurende perioden van bevolkingsgroei werden steeds meer potentiële gebruikers uitgesloten, want de druk op de gemene gronden nam dan toe. In Europa was de bevolkingsdruk hoog in de dertiende eeuw en het begin van de veertiende eeuw, vanaf de late vijftiende eeuw tot ongeveer 1580-1640 en sinds de achttiende eeuw.⁶ De bodem van de meeste gronden degradeerde in de zestiende en zeventiende eeuw, wat inhield dat de bodem steeds minder voedingsstoffen bevatte en het aantal plant-, en diersoorten die in deze gebieden groeiden en leefden af nam. Door houtkap verdwenen

AMPO) inv. nr. 158. De markeboeken van de Dunsborger Hattemer marke lopen van 1553 tot 1847. Het markeboek van 1553-1810 leek verloren gegaan te zijn in de brand van het gemeentehuis in Zelhem in 1866, A. Menkveld en J. Renema hebben een kopie gevonden en een transcriptie van deze markeboeken uitgegeven. A. Menkveld en J. Renema, *Markeboek van de Dunsborger Hattemer marke, 1553-1810* (Warnsveld 1997) en idem, *Markeboek van de Dunsborger Hattemer marke, 1810-1847* (Warnsveld 1996).

⁶ M. De Moor, L. Shaw-Taylor en P. Warde, 'Preliminary conclusions, the commons of north west Europe' in: M. De Moor, L. Shaw-Taylor en P. Warde ed., *The management of common land in North West Europe, c. 1500-1850* (Turnhout 2002) 248-254.

bossen bijna uit het landschap, om plaats te maken voor heide. In Nederland, Denemarken, Zuid-Zweden, en delen van Noord-Duitsland en Oost-Engeland degradeerde de bodem nog verder en ontstond op vele plaatsen stuifzand. Dit werd veroorzaakt doordat de gebruikers teveel beesten lieten grazen op de heide en teveel plaggen staken om te gebruiken als stalbedding of brandstof.⁷ Stuifzand breidde steeds verder uit, want door de wind bedekte het zand nabijgelegen planten, die vervolgens afstierven. In de achttiende eeuw werden de zandverstuivingen door de gebruikers van de gemene gronden tegen gegaan door bomen aan de rand van de zandduinen te planten, zandhaver en helmgras te zaaien en door het zand met plaggen te bedekken.⁸ Ondanks de problemen hebben gebruikerorganisaties van vele gemene gronden in Europa lange tijd overleefd. De meeste gemene gronden zijn ten onder gegaan aan het einde van de achttiende eeuw en in de negentiende eeuw onder druk van de overheid.⁹

Gemene gronden in Overijssel en Gelderland

Dit artikel richt zich op de marken in het oosten van het land. Het gebied was voor Nederlandse begrippen dunbevolkt en er was weinig verstedelijking. Hier kwamen veel gemene gronden voor, zeker zevenhonderd marken in Drenthe, Overijssel en Gelderland gezamenlijk.¹⁰ Het grootste deel van het land in Drenthe was in het bezit van boeren en waarschijnlijk hebben zij de markegenootschappen opgezet in Drenthe. Deze waren dan ook nauw verbonden met het lokale bestuur.¹¹ In Overijssel en het oosten van Gelderland daarentegen, was het grootste deel van het land eigendom van grootgrondbezitters, vaak mannen van adel of geestelijken. Na de reformatie werd de plaats van de geestelijken ingenomen

⁷ De Moor, Shaw-Taylor en Warde, 'Preliminary conclusions', 256.

⁸ J.L. van Zanden, 'The paradox of the marks, the exploitation of commons in the eastern Netherlands, 1250-1850', *Agricultural History Review* 47 (1999) 125-144: 137-143.

⁹ Van Zanden, 'Paradox of the marks', 135.

¹⁰ A. Tukker en T. De Moor, Database Commons, <http://www.collective-action.info>

¹¹ P. Hoppenbouwers, 'The use and management of commons in the Netherlands. An overview' in: M. De Moor, L. Shaw-Taylor en P. Warde ed., *The management of common land*, 104; Van Zanden, 'Paradox of the marks', 128.

door het stedelijk patriciaat.¹² De meeste boeren waren pachters. De eerste markegenootschappen werden, volgens Slicher van Bath, opgezet in de dertiende eeuw, een periode die gekenmerkt werd door hoge bevolkingsdruk, waarin veel van de woeste gronden werden ontgonnen.¹³ Grootgrondbezitters merkten dat hun mogelijkheden tot gebruik van de gemene grond in gevaar kwamen en richtten markegenootschappen op om hun rechten te beschermen. In tegenstelling tot Drenthe, stonden deze instituties los van het lokale bestuur.¹⁴

Ostrom beschrijft dat de kans op overleving van natuurlijke rijkdommen groter is als het gebied en het aantal gebruikers duidelijk is begrensd.¹⁵ Volledig gebruik van de marke was gekoppeld aan het lidmaatschap van het markegenootschap door het bezit van waardelen. Bij de oprichting van het markegenootschap ontvingen de grootgrondbezitters en de eigenaren van boerderijen in het gebied een aandeel in de marke, een waardeel genoemd. Dit waardeel was oorspronkelijk gekoppeld aan het bewonen van een bepaalde boerderij, een 'gewaard erf'. Later konden waardelen worden overgedragen, verkocht, of gesplitst, bijvoorbeeld als een boerderij werd opgedeeld. Nieuwe boerderijen, vaak kleine houten hutten met daken van plaggen, die werden opgericht na het opzetten van het markegenootschap kregen geen waardelen. De bewoners, kotters, keuters of ongewaarden genoemd, hadden slechts beperkt toegang.

De Besthmer marke had een klein aantal leden en dit aantal groeide langzaam. Er waren 9 waardelen en 8 gewaarde erven in 1458, 9 ½ waardelen in 1771 en 11 gewaarde hoeven en 9 ¼ waardelen met 17 gewaarde erven in 1845.¹⁶ De Dunsborger Hattemer marke telde meer leden. In 1553 waren 85 gewaarde erven en 89 ½ waardelen, dit aantal steeg naar 87 stemgerechtigden met 90 ½ waardelen in 1643 en naar 92 gewaarde erven in 1800, het aantal waardelen bleef gelijk.¹⁷ Om toegang te verkrijgen moesten de markegenoten ieder jaar op hemelvaartsavond een roggebrood doneren voor de armen. Leden die dit nalieten werd de toegang tot de gemene grond voor één jaar onttrokken. Na 1622 moesten alle nieuwe leden

¹² Van Zanden, 'Paradox of the marks', 128-129.

¹³ B.H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen* (z.p. 1944) 55-69.

¹⁴ Van Zanden, 'Paradox of the marks', 128.

¹⁵ Ostrom, *Governing the commons*, 90-91.

¹⁶ G.A.J. van Engelen van der Veen, 'Marken in Overijssel' in: A.A. Beekman ed., *Geschiedkundige atlas van Nederland* 6.2 (s-Gravenhage 1924) 54-55.

¹⁷ Engelen van der Veen, 'Marken in Overijssel', 5, 46, 177.

twee rijksdaalders of een ton bier als entreegeld betalen.¹⁸

Over de demografische ontwikkelingen bij deze marken is weinig bekend. Uit de volkstellingen blijkt dat in Besthmen het aantal inwoners en aantal huizen toenam vanaf de achttiende eeuw. Hoe de bevolking zich ontwikkelde tussen de vijftiende en zeventiende eeuw, gedurende de golf van bevolkingstoename, is aan de hand van deze gegevens niet vast te stellen (zie tabel 1).¹⁹ Over de bevolkingsontwikkeling in de Dunsborger Hattermer marke is nog minder bekend, hoewel met enige zekerheid is vast te stellen dat de bevolking toenam in de achttiende eeuw, omdat er steeds vaker kleine hutten op markegrond werden gebouwd.²⁰

Tabel 1: Inwoners en aantal huizen in Besthmen (1457-1811)

Besthmen	1457	1664	1748	1811
Aantal huizen	10	10	11	18
Aantal inwoners	50	55	79	96

Bron: G. Steen en W. Veldsink, *De geschiedenis van Ommen* (Ommen 1948) 115.

De begrenzing van beide marken was niet op alle punten duidelijk vastgelegd en er waren soms conflicten met andere marken over de grenzen. Marke Besthmen werd in het Noorden begrensd door rivier de Vecht, aan de westkant door rivier de Regge, en aan de oost-, en zuidkant door de marken Zees, Eerde en Varssen.²¹ De marke was met haar ca. zeshonderd hectare²² betrekkelijk klein. Dit gebied bestond uit woeste gronden met heide, enkele venen en landbouwgrond die in privaat gebruik was, maar buiten het zaai- en oogstseizoen gebruikt werd als gemene weide. Vanaf de zeventiende eeuw werd de marke geteisterd door stuifzand. De omvang van de gemene grond nam af door ontginning en privatisering. Bij de verdeling van de markegrond in 1852 en 1853 bezat de markegenootschap nog 271 hectare.²³ De Dunsborger Hattermer marke, begrensd door witgeschilderde

¹⁸ Engelen van der Veen, 'Marken in Overijssel', 4, 27.

¹⁹ G. Steen en W. Veldsink, *De geschiedenis van Ommen* (Ommen 1948) 115.

²⁰ Steen en Veldsink, *De geschiedenis van Ommen*, 86, 109.

²¹ Engelen van der Veen, 'Marken in Overijssel', 54-55.

²² Schatting aan de hand van A.A. Beekman, *Geschiedkundige atlas van Nederland*, kaarten (s-Gravenhage 1913-1938) 6.

²³ Engelen van der Veen, 'Marken in Overijssel', 54-55.

markepalen, werd omringd door de gemene gronden van Hengelo, Ruurlo, Hummelo Steenderen en Zelhem en het Heerenveen. De marke bevond zich op de grens van de kerspelen Hengelo en Zelhem. Kerspelen zijn de kerkgemeentes of parochies, waaruit aan het einde van de achttiende eeuw de gemeentes zijn ontstaan. Het gebruik van de gemene grond werd verdeeld onder gewaarden, personen die waardelen bezaten, die woonachtig waren in de Hengelse buurschappen het Gooi en Dunsborg en de Zelhemse buurschappen Oosterwijk en Veltswijk. Elke buurschap had zijn eigen gebied in de marke, waarvan de grenzen eveneens werden aangegeven met witte markepalen.²⁴ De marke besloeg een gebied van ongeveer 3800 hectare, waarbij gronden, evenals in marke Besthmen, permanent of voor een beperkte periode per jaar gemeenschappelijk werden gebruikt. In 1822 was door ontginningen nog ongeveer 1900 hectare hiervan over volgens een schatting door de leden.²⁵

Het bestuur en beheer van de markegenootschappen werd gevormd door enkele leden en controleurs onder leiding van een markerichter, de hoogste functionaris in de marke. Deze kon verkozen worden onder de leden of aangesteld worden door het bezit van een bepaald goed. In geval van het tweede werd hij erfmarkerichter genoemd.²⁶ In de Besthmer marke was er sprake van een erfmarkerichter die verbonden was aan het bezit van havezate de Laar.²⁷ Er waren twee gekozen markerichters in de Dunsborger Hattemer marke, één uit elk kerspel.²⁸ De markerichters werden hier bij het opstellen van regels geassisteerd door acht tot dertien gedeputeerden. De ongewaarden hadden geen inspraak in het bestuur van de markegenootschap. Zij dienden echter wel aanwezig te zijn bij de jaarlijkse markevergadering, waar afspraken over het gebruik van de marke werden gemaakt en nieuwe regels werden opgesteld. Zo bleven zij op de hoogte van hun rechten en plichten, welke straffen zij zouden krijgen als zij hier niet aan zouden voldoen en wanneer controles uitgevoerd zouden worden. Aan deze structuur veranderde weinig tot de negentiende eeuw.²⁹ Vanuit de

²⁴ A.H. Martens van Sevenhoven, 'Marken in Gelderland', in: A.A. Beekman ed., *Geschiedkundige atlas van Nederland* 6.3 (s-Gravenhage 1925) 36-38; Menkveld, *Markeboek Dunsborg, 1553-1810*, 8.

²⁵ Menkveld, *Markeboek Dunsborg, 1810-1847*, 89.

²⁶ Ibidem, 128-130.

²⁷ Engelen van der Veen, 'Marken in Overijssel', 54-55.

²⁸ Martens van Sevenhoven, 'Marken in Gelderland', 36-38.

²⁹ Hoppenbouwers, 'The use and management of commons in the Netherlands', 104.

markegenootschap werden regels opgesteld voor het gebruik van de gemene grond en werd er een systeem van sanctionering en toezicht opgezet om overtreders op te sporen en te straffen.

Preventie en Correctie

Om naleving van de regels af te dwingen werd door de markegenootschappen een systeem van sanctionering en toezicht opgezet. Dit systeem werkte preventief en corrigerend. Sancties maakten het onaantrekkelijk om te overtreden en door toezicht werd de kans vergroot dat een overtreder betrapt werd, waardoor potentiële overtreders werden afgeschrikt. Daardoor versterkte controle en sanctionering elkaar. Tevens zou een overtreder die werd betrapt en bekeurd zich conformeren om niet vaker een sanctie te ontvangen. Ostrom beschrijft dat een systeem van getrapte sanctionering vaak kon bijdragen aan het afdwingen van gehoorzaamheid doordat de straf hoger werd naarmate een overtreding vaker werd begaan.³⁰ Voor de eerste overtreding werd bijvoorbeeld een geldboete opgelegd, de tweede keer werd de boete verdubbeld en de derde keer werd de overtreder uitgesloten van de gemene grond. Volgens Ostrom hoefde de initiële straf waarschijnlijk niet al te hoog te zijn. De overtreder zou zich uit schaamte weer aan de regels houden, omdat de andere gebruikers, vaak kennissen en burens, zouden horen van de overtreding.³¹ De noodzaak om te free-riden nam af, want ieder lid wist dat andere gebruikers zich aan de regels hielden, waardoor zijn gebruiksmogelijkheden waren gewaarborgd.

In zowel de Besthmer als de Dunsborger Hattemer marke werden sancties opgesteld en toegepast om overtreders, zowel van binnen als van buiten de marke, af te schrikken. In beide marken werden voornamelijk geldboetes opgelegd bij overtreding. Van getrapte sanctionering werd in marke Besthmen af en toe gebruik gemaakt. In 1670 moest bijvoorbeeld 6 stuiver betaald worden als een gebruiker teveel schapen op de gemene grond zou laten grazen, bij een tweede overtreding werd 12 stuiver geëist en daarna zouden de schapen in beslag genomen worden door de markerichter.³² In Dunsborg werd weinig en meestal slechts kortstondig

³⁰ Ostrom, *Governing the commons*, 97.

³¹ Ibidem.

³² HCO, AMPO, inv. nr. 158, 70-71, 94-95.

gebruik gemaakt van getrapte sanctionering. Straffen waren in Dunsborg daarentegen vaak hoger dan in Besthmen. De hoogste financiële straf was 50 goudgulden, terwijl in Besthmen de hoogste straf 6 goudgulden was.³³ Niet-financiële straffen bestonden in de Besthmer marke meestal uit confiscatie van de dieren die boven het waardeel op de gemene grond waren geplaatst. De hoogste niet-geldelijke straf stond in de Dunsborger Hattemer marke op het bouwen van een kot en aangraven van land op de gemene grond zonder toestemming van de marke. Als dit wel gebeurde, dan zou de hut worden vernietigd en het aangegraven land terug vervallen aan de marke.³⁴ In marke Besthmen was het sanctioneringssysteem zo opgesteld dat de hoogte van de straf vaak afhing van de ernst van de overtreding. Het verkopen van turf dat was gegraven in de gemene grond werd beboet met 2 goudgulden per roede³⁵, terwijl voor het weiden van schapen op de stuifzanden 4 stuiver per beest werd geëist.³⁶ In de regulering van de Dunsborger Hattemer marke was een aparte straf opgenomen voor buitenstaanders die met paard en wagen in de marke zouden komen om daar turf, plaggen of hout te stelen. Als iemand die deze overtreding beging gepakt zou worden, dan zou hij zijn overgeleverd aan de genade van de markegenoten en zijn wagen in stukken worden gebroken.³⁷

Toezicht op het gebruik van de marke werd op twee niveaus uitgevoerd: er waren officiële toezichthouders en er werd sociale controle toegepast. Voor het officiële toezicht werden leden van de markegenootschap aangesteld en soms werden personen van buitenaf aangetrokken. In beide marken hadden de markerichters naast hun bestuurlijke taken ook verantwoordelijkheden als toezichthouder. Zij hadden de leiding over de andere opzichters. De toezichthouders hadden de macht om boetes te innen en beesten te confisqueren. In de Besthmer marke werden ieder jaar op de markevergadering twee leden aangesteld als toezichthouders, ook wel gezworenen of schutters genoemd. De markegenoten wisselden elkaar af, iedereen moest als toezichthouder gediend hebben.³⁸ Het aantal controleurs nam gestaag toe in de Dunsborger Hattemer marke. Verder werden een aantal leden aangesteld als algemene controleurs, ook wel vorsters en schutters genoemd. Een exact aantal

³³ Menkveld, *Markeboek Dunsborg, 1553-1810*, 11-12, 74.

³⁴ Ibidem, 86-91.

³⁵ HCO, AMPO, inv. nr. 158, 160-161.

³⁶ Ibidem, 218-219.

³⁷ Menkveld, *Markeboek Dunsborg, 1553-1810*, 3.

³⁸ HCO, AMPO, inv. nr. 158, 184-185.

schutters of vorsters wordt niet genoemd in het markeboek, maar het gebruik van meervoud duidt aan dat er minstens twee vorsters en twee schutters waren. In 1687 werd er op last van de regering een armejager aangesteld om landlopers te verjagen. Twee gecommiteerden werden aan het einde van de zeventiende eeuw aangesteld om het turfsteken te controleren. Om te voorkomen dat er beesten op de zandverstuiving werden geweid, werden in de achttiende eeuw twee zandschutters aangesteld.³⁹ Om de toezichhouders te motiveren om hun taak goed uit te voeren, mochten zij vaak een deel van de opbrengst van de boetes houden. In de Dunsborger Hattemer marke ontvingen de controleurs bijvoorbeeld vaak een derde van de opbrengst van alle boetes die zij hieven.⁴⁰

Om overtreding te detecteren werd in beide marken één of meerdere keren per jaar een schouw gehouden door de markerichter(s) en de toezichhouders, waarbij alle beesten werden geteld, de hekken en waterwegen gecontroleerd werden en tevens de kwaliteit van de grond werd gecontroleerd. Bij gebrekkig onderhoud of overtredingen werden sancties geheven.⁴¹ Als de kwaliteit van de markegronden verslechterde, konden aanpassingen in het gebruiksreglement worden gemaakt op de volgende markevergadering. Zo werd bijvoorbeeld in marke Besthmen in 1685 besloten, dat de gemene weide zover was kaalgevreten dat er gedurende twee jaar geen schapen op de weide mochten grazen, om de weide tijd te gunnen zich te herstellen.⁴²

Naast de officiële schouwingen controleerden de toezichhouders regelmatig op overtredingen. Vanaf de zeventiende eeuw dienden de gecommiteerden in de Dunsborger Hattemer marke elke veertien dagen het veen te controleren, om te zien of er niet teveel werd gestoken. Na 1692 mocht turf enkel uit het veen gehaald worden na controle en met toestemming van de markerichters en de gecommiteerden. Op deze wijze werd bijgehouden hoeveel turf er was gegraven en gecontroleerd of het quotum niet werd overstegen. Toen in 1693 bijvoorbeeld bleek dat een aantal markegenoten toch turf had verwijderd zonder toestemming, werd er een grootschalige controle opgezet, waarbij ieder huis en schuur werd doorzocht.⁴³

De officiële toezichhouders konden niet alles in de gaten houden op

³⁹ Menkveld, *Markeboek Dunsborg, 1553-1810*, 53, 94.

⁴⁰ Ibidem, 63-64.

⁴¹ HCO, AMPO, inv. nr. 158, 206-207.

⁴² Ibidem, 24-25.

⁴³ Menkveld, *Markeboek Dunsborg, 1553-1810*, 53, 59-64.

de uitgestrekte gemene gronden. Om deze reden was het van groot belang dat alle gebruikers bijdroegen aan het toezicht, door met behulp van sociale controle effectief en snel overtredingen op te sporen. Als er niet teveel gebruikers waren, dan kenden de markegenoten elkaar. Ze waren opgegroeid in hetzelfde gebied, zagen elkaar in de kerk, hadden wellicht familiebanden en waren op elkaar aangewezen voor sociaal contact. Hierdoor konden personen die geen rechten hadden op de marke snel geïdentificeerd en aangehouden worden. De gebruiksregels waren opgesteld om overtredingen eenvoudig op te merken. Zo werden er bijvoorbeeld tijdslimieten en gebiedslicieten vastgelegd. In de Besthmer marke mochten bijvoorbeeld pas na 1 mei koeien op de koeweide worden geplaatst.⁴⁴ Elke markegenoot wist van de andere gebruikers in hoeverre zij gebruik mochten maken van de gemene grond, waardoor overtredingen eveneens snel werden opgemerkt.

Melden van een overtreding kon spanningen veroorzaken tussen de overtreder en degene die de overtreding meldde. Aan de andere kant was een goede reputatie in een kleine gemeenschap belangrijk. Nieuwtjes en roddels werden snel verspreid, waardoor de reputatie van de overtreder waarschijnlijk onder druk kwam te staan. De persoon die de overtreding gemeld had kon daarentegen een reputatie van betrouwbaarheid opbouwen en de andere gebruikers waren hem waarschijnlijk dankbaar voor het beschermen van de gemene grond.⁴⁵ Om verklikken aantrekkelijker te maken werd meestal een derde tot tweederde deel van de opbrengst van de boete gegeven aan degene die de overtreding meldde.⁴⁶ Leden die echter een overtreding niet meldden, ontvingen zelf ook een boete. In de Dunsborger Hattemer marke werd bijvoorbeeld in 1612 een boete van 50 gulden ingesteld voor het steken van turf op de gemene grond. Als een lid van de overtreding afwist en dit niet zou melden, dan zou hem dezelfde boete worden opgelegd.⁴⁷

Door sociale controle konden ook de toezichthouders in de gaten gehouden worden. De toezichthouders hadden een goede positie om de regels zelf te overtreden om winst te maken, want zij wisten exact wanneer er officiële controles werden gehouden en hoe zij detectie konden vermijden. Met sociale controle konden de controleurs eerlijk worden

⁴⁴ Menkveld, *Markeboek Dunsborg, 1553-1810*, 218-219.

⁴⁵ Ostrom, *Governing the commons*, 95-96.

⁴⁶ Menkveld, *Markeboek Dunsborg, 1553-1810*, 63-64.

⁴⁷ Ibidem, 12, 139.

gehouden, want de toezichthouders dienden verantwoording af te leggen aan de markegenoten op de markevergadering. Als de markegenoten niet tevreden waren over het functioneren van de toezichthouder kon hij uit zijn positie ontheven worden of kon hem een boete opgelegd worden. In de Dunsborger Hattemer marke werd in 1621 aangekondigd dat, als de controleurs hun taak niet naar behoren zouden uitvoeren, zij een boete van een rijksdaalder zouden moeten betalen.⁴⁸ In de Besthmer marke moesten toezichthouders die nalieten om een boete te innen, deze boete uit eigen zak betalen.⁴⁹

Effectief?

Dit systeem van sanctionering en toezicht was bedoeld om overtreding te voorkomen en corrigeren en zo de kwaliteit van de marke te beschermen. Om te evalueren hoe succesvol de sanctionering en toezicht waren, kan de ontwikkelingen in de kwaliteit van de bodem of de regelmaat van overtredingen bestudeerd worden. Tot voor kort werd voornamelijk de eerste methode toegepast. Dit onderzoek zal echter kijken naar de regelmaat van overtredingen.

Van Zanden beschrijft dat de bodem van de marken degradeerde tussen de vijftiende en zeventiende eeuw, toen door gebrekkig toezicht en beheer de bossen verdwenen en plaats maakten voor heide en stuifzand. Daarnaast werd er constant gemene grond ontgonnen en in privégebruik genomen, waardoor de totale oppervlakte van de gemene grond afnam en de druk op de marke toenam. Volgens Van Zanden wisten de markegenoten vanaf de zeventiende en de achttiende eeuw de degradatie een halt toe te roepen en door gezamenlijke inspanningen werden de zandverstuivingen tegengegaan.⁵⁰ De Moor, Warde en Shaw-Taylor wijzen er echter op dat de bodem ook degradeerde in gebieden die niet gemeenschappelijk beheerd werden. Zij verklaren de bodemdegradatie als bijverschijnsel van intensivering van het Europese landbouwsysteem. Door het verbouwen van voedergewassen werden beesten meer op stal gehouden en waren grote hoeveelheden plaggen nodig als stalbedding, om vervolgens, vermengd met uitwerpselen, als mest te gebruiken. Hierdoor raakten de dunne toplagen

⁴⁸ Menkveld, *Markeboek Dunsborg, 1553-1810*, 24.

⁴⁹ HCO, AMPO, inv. nr. 158, 172-173.

⁵⁰ Van Zanden, 'Paradox of the marks', 134-139.

van de zandige bodems beschadigd.⁵¹ Bodemdegradatie is dus een moeizame indicator om het succes of falen van de sanctionering en toezicht vast te stellen.

Daarom wordt in dit artikel gekeken naar hoe regelmatig overtredingen werden gepleegd en wat de grootste problemen waren waarmee de marken te maken hadden, om daaruit af te leiden of het systeem van sanctionering en toezicht effectief was. Het grootste probleem in de Besthmer marke was dat er af en toe schapen werden geweid op plaatsen waar deze niet thuishoorden en hierdoor werd schade toegebracht aan gewassen of aan de zandverstuiving.⁵² De Dunsborger Hattemer marke ervoer meer problemen. Zo werd de herstellende zandverstuiving regelmatig beschadigd door het vee – die leden tegen alle regels in – lieten grazen. Er werd vaak meer turf gestoken dan was toegestaan. Gedurende de achttiende eeuw werden vaak hutten op de marke gebouwd zonder toestemming van de markevergadering. Hoewel deze hutten regelmatig werden verwijderd, werden voortdurend nieuwe hutten bijgebouwd.⁵³

De toezichthouders waren het zwakke punt in het beheer van de marke vormen volgens Van Zanden. De controleurs voerden hun taak vaak niet naar behoren uit. Ondanks dat de controleurs vaak een deel van de boetes mochten houden, was de functie van toezichtouder erg ongewild, omdat zij geen boetes wilden opleggen aan hun vrienden en kennissen.⁵⁴ Ostrom daarentegen argumenteert dat controle vaak wel succesvol was, omdat de gebruikers de natuurlijke rijkdommen willen beschermen.⁵⁵ De taak van de toezichthouders zal wellicht niet populair geweest zijn, maar de noodzaak van de functie zal waarschijnlijk wel op prijs zijn gesteld door de gebruikers. In marke Besthmen werden ieder jaar twee leden aangewezen als nieuwe toezichthouders. Alle leden ervoeren dus regelmatig de vervelende kanten van deze taak, waardoor zij waarschijnlijk begrip hadden voor de toezichthouders. Er zijn dan ook geen klachten over toezichthouders terug te vinden in het markeboek. In de Dunsborger Hattemer marke werd daarentegen regelmatig geklaagd over het slechte functioneren van de controleurs. De toezichthouders werden regelmatig op hun vingers getikt, zo werd er bijvoorbeeld regelmatig gedreigd met ontheffing uit hun functie.

⁵¹ De Moor, Shaw-Taylor en Warde, 'Preliminary conclusions', 257.

⁵² HCO, AMPO, inv. nr. 158, 196-197, 208-209, 248-249.

⁵³ Menkveld, *Markeboek Dunsborg, 1553-1810*, 6, 12, 36-37, 51-53, 59-60, 70, 74, 94, 96, 103, 110-111.

⁵⁴ Van Zanden, 'Paradox of the marks', 133.

⁵⁵ Ostrom, *Governing the commons*, 94-96.

Dit dreigement is bij enkele controleurs uiteindelijk ook uitgevoerd.⁵⁶ Hieruit blijkt echter wel dat sociale controle effectief was in deze marke. Ook al was de controle door de toezichthouders niet altijd even sterk, de controle op de toezichthouders was wel effectief in deze marke en de overtredders werden alsnog bestraft.

Het aantal overtredingen is niet volledig te reconstrueren aan de hand van de markeboeken, omdat er soms jarenlang geen aantekeningen werden gemaakt. Meer onderzoek is nodig om een uitgebreid overzicht te verkrijgen. Hierbij zullen naast de markeboeken ook documenten over rechtszaken en financiële administratie moeten worden betrokken. Op basis van een sample uit de markeboeken kan wel vast een indicatie worden geven. In tabel twee en drie zijn voor de eerste helft van de zeventiende eeuw en de laatste helft van de achttiende eeuw het aantal overtredingen genoteerd die zijn vermeld in de notulen van acht markevergaderingen (zie tabel 2 en 3). Hieruit blijkt dat er in de Dunsborger Hattermer marke iets vaker overtredingen werden begaan, vooral in de laatste helft van de achttiende eeuw.⁵⁷ Aan de andere kant was de Dunsborger Hattermer marke meerdere malen groter dan de Besthmer marke, waardoor in verhouding tot de oppervlakte het aantal overtredingen lager was. In de Dunsborger Hattermer marke werden vaker dezelfde overtredingen begaan, waardoor de markegrond soms ernstig werd beschadigd. Op den duur werden de problemen bijna allemaal opgelost. Het betrekkelijk lage aantal overtredingen in verhouding tot het aantal leden en de oppervlakte van de marke duidt erop dat de gemene gronden niet geregeerd werden door free-riders, die de laatste cent uit de natuurlijke rijkdom van de marke wilde knippen zoals Hardin zich voorstelde. Ondanks dat uitgebreid onderzoek nog moet worden gedaan, lijkt regelmaat van overtredingen een goede indicator om het succes van sanctionering en toezicht te evalueren.

⁵⁶ Menkveld, *Markeboek Dunsborg, 1553-1810*, 63, 64.

⁵⁷ HCO, AMPO, inv. nr. 158, 22-73, 129-194; Menkveld, *Markeboek Dunsborg, 1553-1810*, 35-40, 129-134.

Tabel 2: Overtredingen in de Besthmer marke (1634-1656, 1766-1771).

Besthmen	Enkel lid	Meerdere leden	Niet-gebruik Gerechtigd	Lopend proces	Nog niet opgeloste overtreding	Klacht over opzicht houders
1634	-	-	-	1	-	-
1649	2	-	1	-	-	-
1654	1	-	-	1	-	-
1656	3	1	-	-	-	-
1766	-	-	-	-	-	-
1767	-	1	-	-	-	-
1770	-	-	-	-	-	-
1771	-	-	-	-	-	-
Totaal:	6	2	1	2	0	0

Bron: Historisch Centrum Overijssel, Zwolle, archieven van de marken in de provincie Overijssel, 1300-1942, inv. nr. 158, 22-73, 129-194.

Tabel 3: Overtredingen in de Dunsborger Hattemer marke.

Dunsborg / Hattem	Enkel lid	Meerdere leden	Niet-gebruik Gerechtigd	Lopend proces	Nog niet opgeloste overtreding	Klacht over opzicht-houders
1637	-	-	-	-	-	1
1638	2	2	1	-	-	-
1639	7	1	-	-	-	-
1640	-	-	-	-	-	-
1766	3	2	-	-	-	-
1767	3	1	-	-	2	-
1768	-	-	-	-	3	-
1769	-	1	-	-	3	-
Totaal:	15	7	1	0	8	1

Bron: A. Menkveld en J. Renema, *Markeboek van de Dunsborger Hattemer marke, 1553-1810* (Warnsveld 1997) 35-40, 129-134.

Conclusie

De gemene gronden waren een onmisbaar onderdeel in het Noordwest-Europees landbouwsysteem tot het einde van de achttiende en de negentiende eeuw. De meeste markegenootschappen in het oosten van het land zijn blijven bestaan tot de Nederlandse overheid vanaf 1809 probeerde de gemene gronden op te laten heffen, omdat de regeringen ervan overtuigd waren dat de marken onnodig waren en een obstakel vormden bij het doorvoeren van vernieuwingen in de landbouw.⁵⁸

De gebruikers van de gemene gronden waren zich er van bewust dat het noodzakelijk was om het gebruik te reguleren. Om ervoor te zorgen dat de regels werden nageleefd werd in zowel marke Besthmen als de Dunsborger Hattermer marke een systeem van sanctionering en toezicht opgezet. Hiermee werden overtredingen voorkomen en gecorrigeerd, waardoor de gemene gronden beschermd waren. Boetes maakten het onaantrekkelijk om de regels te breken en effectieve toezichthouders en actieve sociale controle maakten de kans groot dat overtredingen werden opgemerkt en de overtreders gestraft. Soms ontstonden er problemen en werden er veel overtredingen begaan, maar deze problemen werden op den duur opgelost door de markegenootschappen en de overtreders bleven niet onbestraft.

Sinds de negentiende eeuw zijn bijna alle gemene gronden opgeheven. In Nederland bestaan tegenwoordig nog enkele gemene gronden, zoals het Wijkerzand, een uiterwaard bij Wijk en Aalburg in Brabant.⁵⁹ Voor het moderne landbouwsysteem zijn geen gemene gronden meer nodig, maar de overgebleven gemene gronden herinneren ons aan andere tijden en tonen dat natuurlijke rijkdommen, ook vandaag de dag nog, succesvol gemeenschappelijk beheerd kunnen worden.

⁵⁸ H.B. Demoed, *Mandegoed schandegoed: een historisch-geografische beschouwing van de markerverdelingen in Oost-Nederland in de 19e eeuw* (Zutphen 1987) 40-75.

⁵⁹ Hoppenbouwers, 'The use and management of commons in the Netherlands', 108.